

νοϊαν τῆς ἐπιγείου κατοικίας τοῦ θεοῦ ὑπογραμμίζει ἐπίσης καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ οἰκοδομήματος ὡς ἱερᾶς οἰκίας, δηλούσης τὴν κατ' ἐξοχὴν θεϊαν κατοικίαν. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λοιπὸν τὰ ἐπίθετα Νάιος - Νάος, Φηγωναῖος πρέπει νὰ συσχετισθῶν μετὰ τὰς λέξεις νάϊω - νάος (= ἱερὰ οἰκία), δηλούσας τὴν κατοικίαν τοῦ θεοῦ, τὴν διαπιστωθεῖσαν φιλολογικῶς καὶ ἀνασκαφικῶς, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὴν λ. Φηγωναῖος = ὁ κατοικῶν ἐν φηγῷ. Τὴν ἀποψιν ταύτην ἐνισχύει χρηστήριος ἐπιγραφή τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. ἐκ Δωδώνης, εἰς τὴν ὁποίαν παρὰ τὸν Νάιον Δία μνημονεύονται καὶ θεοὶ *σύνναοι*, δηλ. σύνοικοι τῆς κυριαρχικῆς θεότητος¹.

Η΄. ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

Αἰ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διεξαχθεῖσαι εἰς εὐρείαν κλίμακα ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενον ἀνευρέσεως λειψάνων νεολιθικῶν, δείγματα τῶν ὁποίων, ἔστω καὶ ἐλάχιστα ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἤλθον εἰς φῶς εἰς τὸν προϊστορικὸν συνοικισμὸν τῆς Καστρίτισης, ἀνατολικῶς τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἀλλαχοῦ². Τὴν προϊστορικὴν κεραμικὴν τῆς Δωδώνης ἀντιπροσωπεύει ἡ χειροποίητος κεραμικὴ II καὶ III, ἥτοι χονδροειδῆ ἀγγεῖα μετὰ ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ δισκαρίων, ἐξ ἀλυσσοειδῶν καὶ ἐξ ἐντύπου διακοσμήσεως, καὶ τὰ τεχνικῶς τελειότερα ἀγγεῖα (III), τὰ καστανομέλινα³. Αἰ λεπταὶ ἐπιχώσεις τοῦ Ἱεροῦ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν στρωματογραφικὴν χρονολόγησιν τούτων οὔτε τὴν ἐξακριβῶσιν ποία ἐκ τῶν δύο κατηγοριῶν εἶναι ἀρχαιότερα. Τυπολογικῶς δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὴν κεραμικὴν II εἰς τὴν ΠΕ III, τὰ δὲ ἀγγεῖα III, τὰ ὁποῖα φαίνονται συγγενῆ πρὸς τὰ λεγόμενα μινύεια ἀγγεῖα, ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ΠΕ III ἢ ἀπὸ τῆς ΜΕ I.

Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς 2^{ας} π.Χ. χιλιετηρίδος οὐδεμία ἄλλη προϊστορικὴ κεραμικὴ νοτίας προελεύσεως ἐμφανίζεται εἰς Δωδώνην. Κατὰ τὴν διάρκειαν ὅμως τοῦ 13^{ου} π.Χ. αἰ. παρουσιάζονται μερικὰ μυκηναϊκὰ χαλκᾶ ἀφιερώματα, τὰ ὁποῖα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἄλλα μυκηναϊκῆς προελεύσεως εὐρήματα τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἰωαννίνων, τῶν τάφων τοῦ Καλπακίου καὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς Ἡπείρου, μαρτυροῦν σαφῶς περὶ τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ χώρου τούτου μετὰ τῆς νοτίας Ἑλλάδος⁴. Ἡ παρουσία των ἀπεδόθη εἰς τὴν ἐγκατάστασιν ἐπὶ τῶν Ἡπειρωτικῶν ἀκτῶν Μυκηναίων ἀποίκων⁵. Τοιαύτη ἀποικία, ἀφορμηθεῖσα πιθανώτατα ἐκ τῆς Δ. Πελοποννήσου, ὑπῆρξαν ἡ Ἐφύρα, παρὰ τὸν Ἀχέροντα μετὰ τὴν λατρείαν τοῦ Ἄδου, καὶ ἡ παρὰ τὴν Πάργαν Τορύνη⁶.

1 Ἡπ. Χρον. 1935, σ. 285, 24. Σύνναοι θεοὶ δύνανται νὰ θεωρηθῶν ἡ Διώνη, ἡ Ἀφροδίτη, ὁ Διόνυσος, λατρευόμενοι ἐκεῖ. Ἐκ τοῦ προσηγορικῶς λοιπὸν Ζεὺς Νάος, τὸ Ζεὺς Νάιος, ὡς ἐκ τοῦ Ζεὺς Κεραυνός - Ζεὺς Κεραύνιος, ΤΗ. REINACH, Rev. Arch. 6, σ. 102. Α. PEARSON, ἔ.ἀ. Α. Β. COOK, Class. Rev. 17, σ. 178. S. I. DAKARIS, Antike Kunst, ἔ.ἀ. σ. 38.

2 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1951, σ. 177-8, εἰκ. 2, 1-3, καὶ ἐκ Σίδερης ΑΔ (1961, Χρονικά), σ. 195-6. Πρβλ. καὶ Ε. LEBORRE, Ricerche, σ. 71-72 καὶ ὑποσ. 118 (ἐνθα βιβλιογραφία περὶ νεολιθικῶν Ἀλβανίας).

3 ΠΑΕ 1951, σ. 178 κ.ἐξ., 1952, σ. 368 κ.ἐξ. ΑΕ 1956,

σ. 130, 136 καὶ ὑποσ. 3. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἡπειρ. Χρον. 1935, πρβλ. καὶ FR. SCHACHERMEYER, Anzeiger für die Altertumswissenschaft 10, 1957, σ. 95. Ε. LEBORRE, Ricerche, σ. 74 κ.ἐξ. Ν. L. HAMMOND, BSA 1932, σ. 131 κ. ἐξ.

4 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 114-153. Τὸ Ἔργον 1958, σ. 97, 1960, σ. 110-111. ΑΔ 1962/3, Χρονικά. Ν. Κ. SANDARS, AJA 67, 1963, σ. 117 κ.ἐξ.

5 Τὸ Ἔργον 1960, σ. 110-111.

6 Τὸ Ἔργον 1958, σ. 95 κ.ἐξ., 1960, σ. 110-111. ΑΔ 1960, Χρονικά, σ. 205. Archaeology 15, 1962, σ. 87. Antike Kunst, ἔ. ἀ. σ. 48 καὶ 50.

Ἡ ἐπακολουθήσασα περὶ τὸ 1200 π.Χ. εἰσβολὴ εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Δ. Ἑλλάδα τῶν βορειοδυτικῶν λεγομένων φύλων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διακοπὴν τῶν σχέσεων τοῦ Ἱεροῦ πρὸς τὸν νότιον Ἑλληνισμόν καὶ τὴν ἐγκατάστασιν ἀνατολικῶς τῆς Δωδώνης μακεδονικῶν φύλων, τῶν Μολοσσῶν, οἱ ὅποιοι μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. δὲν ἠδυνήθησαν νὰ φθάσουν μέχρι τοῦ Ἱεροῦ ¹. Τὴν διακοπὴν τῶν σχέσεων τούτου πρὸς τὴν Ν. Ἑλλάδα μαρτυρεῖ ἡ ἔλλειψις παντὸς ἀφιερώματος τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Μόνον περὶ τὸ τέλος τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰῶνος ἐμφανίζονται καὶ πάλιν τὰ νοτίας προελεύσεως χαλκᾶ εὐρήματα, κυρίως δὲ ἰκανὸς ἀριθμὸς τεμαχίων τριπόδων, ἐξαρτημάτων λεβήτων, ὡς λαβαὶ κ.ἄ., τὸ ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων ἱπάριον, ἀγαλμάτια τοῦ τύπου τοῦ πολεμιστοῦ Διὸς (ἀνωτ. σ. 126). Τὸ μέγα κενὸν τῶν πέντε περιόπου αἰῶνων (1230/1200-730/700), τὸ μεταξὺ τῆς εἰσβολῆς τῶν ΒΔ. φύλων καὶ τῶν ὑστερογεωμετρικῶν ἀφιερωμάτων, πληροῦν ἡ ἐγγωρία κεραμεικῆ καὶ ἐνδεχομένως τὰ βορείου προελεύσεως εὐρήματα ².

Τὴν παρουσίαν εἰς τὴν κεντρικὴν Ἡπειρον καὶ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης νοτιοελλαδικῶν ἀφιερωμάτων ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων ἀπεδώσαμεν ἀλλαγῆς εἰς τὴν ἐπανασύνδεσιν τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μετὰ τοῦ παναρχαίου ἑλληνικοῦ κέντρου λατρείας, ὀφειλομένης εἰς τὴν ἐκ νέου ἐγκατάστασιν ἐπὶ τῶν Ἡπειρωτικῶν ἀκτῶν ἀποικιῶν τῶν Ἡλείων (720 - 650 π.Χ.), τοῦ Βουχετίου καὶ τῆς Ἐλατρίας, πλησίον τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἀμβρακικοῦ, καὶ τῆς Πανδοσίας παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀχέροντος εἰς τὸ Ἴόνιον ³.

Ἐκτοτε καὶ μέχρι τῶν περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνων οὐδεμία ἄλλη σοβαρὰ μεταβολὴ, ἐπισημαίνεται εἰς τὸ Ἱερόν. Ἡ μορφή τῆς ὑπαίθρου λατρείας πέραξ τῆς ἱερᾶς φηγοῦ, περιβαλλομένης ὑπὸ χαλκῶν τριπόδων (εἰκ. 91), ἡ χειροποίητος κεραμεικὴ μὲ τὴν βαθμιαίαν ἐγκατάλειψιν τῆς τεχνικῆς τῶν ἀγγείων III, αἱ πρόχειροι ἐκ ξύλων, κλάδων καὶ ἀχύρων καλύβαι, ἐνδιδαιτήματα τῶν ἱερέων Σελλῶν καὶ τῶν Πελειάδων-ἱερείων, δεῖγμα τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθη ἐντὸς τῆς περιστύλου αὐλῆς τῆς ἱερᾶς οἰκίας ἐξηκολούθησαν νὰ παραμένουν ἀμετάβλητοι μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} ἢ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ προϊστορικὴ μορφή τοῦ Ἱεροῦ μεταβάλλεται αἰφνιδίως καὶ ἡ ὑπαίθρος λατρεία τοῦ Διὸς δέχεται τὸ πρῶτον ἐστεγασμένον οἰκοδόμημα, τὸν ἄνευ κιόνων ναῖσκον (εἰκ. 92), πρὸς στέγασιν τῶν ἀφιερωμάτων τῆς θεότητος, μετ' ὀλίγον δὲ ἀντικαθίσταται καὶ ὁ ἐκ τριπόδων καὶ λεβήτων ἀρχέγονος περίβολος ὑπὸ τοῦ λιθίνου ἰσοδομικοῦ περιβόλου (εἰκ. 95). Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐγκαταλείπεται καὶ ἡ «προϊστορικὴ» χειροποίητος κεραμεικὴ καὶ σημειοῦται ἡ ἐμφάνισις τῶν ἐντοπίων τροχηλάτων ἀγγείων, τῶν ὁποίων ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ μορφή μαρτυροῦν νοτίαν ἐπίδρασιν ⁴.

¹ ΠΑΕ 1952, σ. 380-81. ΑΕ 1956, σ. 141 καὶ 144-45. Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον, σ. 58 κ.ἑξ. Ε. ΛΕΡΟΝ, Recherche, σ. 86 κ.ἑξ., σ. 121-122. FR. SCHACHERMAYER, AA 1962, στ. 217.

² ΑΕ ἑ.ἄ. σ. 130-31, σ. 141. Πρβλ. καὶ Ε. ΛΕΡΟΝ, Recherche, σ. 12 καὶ 83 καὶ ὑποσ. 135.

³ ΑΕ ἑ.ἄ. σ. 152 καὶ ὑποσ. 3. Σχετικῶς Ν. L. HAMMOND, The Colonies of Elis (Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον), 1954, σ. 32 κ.ἑξ. Ε. ΛΕΡΟΝ, ἑ.ἄ. σ. 138-140.

⁴ Σ. Ί. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 384-5, ὁ αὐτὸς, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον, σ. 54 κ.ἑξ.

Αἱ μεταβολαὶ αὗται οὔτε μεμονωμένοι οὔτε τυχαῖαι εἶναι, διότι κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ὁ τύπος τοῦ συνοικισμοῦ - κώμης, ὁ ὁποῖος συνεχίζει τὸν προϊστορικὸν συνοικισμόν, μεταβάλλεται εἰς ὠχυρωμένην πόλιν (ἀκρόπολιν), συγχρόνως δὲ ἐγκαταλείπεται ὁ κωμηδὸν βίος καὶ διαμορφοῦται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν Ἑπειρον ὁ τύπος τῆς πόλεως. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον κόπτεται ἐπίσης ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν τὸ πρῶτον ἐγχώριον νόμισμα ¹. Αἱ καινοτομίαι αὗται, ὀφειλόμεναι εἰς τοὺς Μολοσσούς, ἀπεδόθησαν εἰς τὰς πολιτικὰς καὶ τὰς ἐκπολιτιστικὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Θαρύπα ². Οὗτος, παῖς καταφυγῶν ὀλίγον μετὰ τὸ 429 π.Χ. εἰς Ἀθήνας καὶ ἀνατραφεὶς ἐκεῖ, κατέστη ὁ ἔνθερος εἰσηγητῆς τοῦ ἀττικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν πατρίδα του μετὰ τὴν ἀνοδὸν του εἰς τὸν θρόνον 423/2 π.Χ. ³. Εἰς τὸ πρόσωπον τούτου ἡ ἀρχαία παράδοσις βλέπει τὸν κτίστην, τὸν πρῶτον Ἑπειρώτην νομοθέτην, εἰσηγητὴν τῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων, γραμμάτων, νόμων καὶ ἐνιαυσίων ἀρχῶν ⁴.

Ἀποτέλεσμα τῶν σοβαρῶν μεταρρυθμίσεων τούτων ὑπῆρξεν ἡ βαθμιαία αὔξησης τῆς δυνάμεως τῶν Μολοσσῶν, μετὰ ἀποτέλεσμα ὁ υἱὸς τοῦ Θαρύπα, Ἀλκέτας (385 - 370 π.Χ. περίπου), νὰ ἐλέγχει σχεδὸν ὁλόκληρον τὴν Ἑπειρον, πλὴν τῆς Ἀθαμανίας, τῆς βορείου Παραναίας, τῆς Ἀτιντιανίας καὶ τῆς πρὸς Βορρᾶν τῆς Κεστρίνης Χαονίας ⁵. Ἡ μνημονευθεῖσα λιθίνη ἐπιγραφή ἐκ τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ τῶν χρόνων τοῦ Νεοπτολέμου (370-360 π.Χ.) ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητον ἀπόδειξιν τῆς καταλήψεως τῆς Δωδώνης ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν πρὸ τῶν ἐτῶν (370 - 368 π.Χ.) καὶ τῆς ἐπιρροῆς τούτων ἐπὶ τῶν Ἑπειρωτικῶν φύλων, ἀπὸ τῆς δυτικῆς Ἑστιαϊώτιδος μέχρι τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἰονίου καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀμβρακικοῦ μέχρι τῆς νοτίας Παραναίας καὶ τῆς Κεστρίνης. Πότε ἀκριβῶς ἐγένοντο αἱ ἱστορικαὶ αὗται μεταβολαὶ καὶ ἡ κατάληψις τῆς Δωδώνης δὲν εἶναι γνωστόν. Πάντως φαίνεται, ὅτι μέχρι τῶν χρόνων τῆς διδασκαλίας τῶν «Φοινισσῶν» (στ. 982 - 983) τοῦ ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ (410 π.Χ.) ἡ Δωδώνη ἦτο εἰς χεῖρας τῶν Θεσπρωτῶν ⁶. Ἐπειδὴ δὲ μετὰ τὴν πτώσιν τῶν Ἀθηναίων δὲν δύναται νὰ γίνηται λόγος περὶ ἐπεκτάσεως καὶ εἰς τὴν Ἑπειρον τῶν Μολοσσῶν συμμάχων των, ἔπεται ὅτι ἡ

¹ Τὰ πρῶτα μολοσσικὰ νομίσματα ἐξ ἀργύρου, κοπέντα περὶ τὸ 400 π.Χ., παρουσιάζουν στενὴν τυπολογικὴν καὶ μετρολογικὴν συνάφειαν μετὰ τὰ ἀττικά καὶ ἰσχυρὰν ἀττικὴν ἐπίδρασιν, P. FRANKF, Die antiken Münzen, σ. 88-89.

² ΠΛΟΥΤ. Πύρρος 1. ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ XVII 3, 12-13.

³ Ἡ ἐπιγραφή Syll.³ 228 = M. TOD, Greek Historical Inscriptions 1950, II, 173, 3-7, σ. 214 κ.ἐξ., ὁμιλεῖ περὶ τῆς πολιτογραφίσεως τοῦ Ἀρύββα, δοθείσης προηγουμένως εἰς τὸν πατέρα του Ἀλκέταν καὶ τὸν πάππον του Θαρύπαν, πρβλ. καὶ ΙΟΥΣΤΙΝΟΝ XVII 3, 10-11.

⁴ Ἡ συμβολὴ τοῦ Θαρύπα ἐνίστε ἡμφεσβητήθη (CROSS, ἔ.ἀ. σ. 13 καὶ 18) ἢ ὑπετιμήθη (E. LEPORÉ, Recherche, σ. 158 κ.ἐξ.), μάλιστα δὲ ὁ M. NILSSON θεωρεῖ τὴν μετάβασιν καὶ ἀνατροφὴν ἐν Ἀθήναις τοῦ Θαρύπα καθαρὰν ἐπιπόνησιν (Studien, σ. 43 - 5). Ἀξιόπιστον θεωροῦν τὴν παράδοσιν οἱ KLOTZSCH, Epirotische Geschichte bis zum Jahre 280 v. Chr., σ. 25 κ.ἐξ. K. BELOCH, Gr. G. III, 2, σ. 178. BEAUMONT,

JHS 75, 1952, σ. 65. PHILIPPSON - KIRSTEN, ἔ.ἀ. II, 1, σ. 215, 271, ὑποσ. 36. P. FRANKF, Alt-Epirus, σ. 17, καὶ Die antiken Münzen, σ. 88. P. LÉNÉQUE, Pyrrhos, σ. 211, 227. M. TOD, ἔ.ἀ. σ. 216. J. KAERST, Geschichte des Hellenismus, 1927, σ. 175, 1. Τὰ τελευταῖα ἐπίσης ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἐνισχύουν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 385-6, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἑπειρον, σ. 54-57. Διεξοδικώτερον περὶ τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ καὶ μεταρρυθμιστικοῦ ἐν γένει ἔργου τοῦ βασιλέως εἰς τοὺς γενεαλογικὸς μύθους τῶν Μολοσσῶν.

⁵ Περὶ τοῦ ἡγεμόνος τούτου C. KLOTZSCH, ἔ.ἀ. σ. 36-55. BOTTIN, ἔ.ἀ. σ. 244-251. K. BELOCH, Gr. G. IV (1927), σ. 143. G. CROSS, Epirus, σ. 30 κ.ἐξ., ἰδίᾳ E. LEPORÉ, Recherche, σ. 162-165.

⁶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἑπειρον, σ. 58 κ.ἐξ. Αἱ «Φοίνισσαι» ἐδιδάχθησαν τὸν Ἰανουάριον ἢ πιθανώτερον τὸν Μάρτιον τοῦ 410, E. DELÉBEQUE, Euripide et la guerre de Péloponnèse, Paris 1951, σ. 363-4.

πρώτη πιθανή περίοδος είναι τὰ ἔτη 410 - 404 π.Χ. Κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη ἡ Σπάρτη φαίνεται ἐλέγχουσα τὴν κατάστασιν εἰς τὴν Ἡπειρον¹. Ὁ διάδοχος τοῦ Θαρύπα Ἀλκέτας εὐθύς μετὰ τὴν ἀνάρρησίν του ἐξώσθη καταφυγῶν εἰς τὸν τύραννον τῶν Συρακουσῶν Διονύσιον, μετὰ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ ὁποίου κατώρθωσε νὰ ἀνακτήσῃ τὸν θρόνον τῆς Μολοσσίας (περὶ τὸ 385 π.Χ.).

Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσαν δεκαπενταετίαν τῆς βασιλείας τοῦ ἱκανοῦ ἡγεμόνος Ἀλκέτα, ἡ Μολοσσία προσεχώρησε καὶ πάλιν εἰς τὴν β' Ἀθηναϊκὴν Συμμαχίαν (375 π.Χ.)². Γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 373 ὁ Ἀλκέτας ἐβοήθησεν εἰς τὴν διαπεραίωσιν εἰς τὴν Κέρκυραν τῶν 600 Ἀθηναίων πελταστῶν ὑπὸ τὸν Σιτησιακῆ (ΞΕΝ. Ἑλλ. VI 2, 10), ἐνέργεια μαρτυροῦσα τὸν ἔλεγχον τῶν Μολοσσῶν ἐπὶ τμήματος τοῦλάχιστον τῆς δυτικῆς Θεσπρωτίας³. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῆς ἐπανειλημμένως μνημονευθείσης ἐπιγραφῆς τοῦ Νεοπτολέμου (370 - 368 π.Χ.), διότι εἰς αὐτὴν ἀναφέρονται διάφορα φῦλα τῆς Ἡπείρου, συντελοῦντα εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Μολοσσῶν. Ἀσφαλῶς λοιπὸν πρὸ τοῦ 373 π.Χ. οἱ Μολοσσοὶ εἶχον ἐπεκτείνει τὴν ἐπιρροὴν των μέχρι τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἴονίου καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ Δωδώνη εἶχε περιέλθει ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τούτων.

Ἐπομένως κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Θαρύπα (410 - 404 π.Χ.) ἢ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλκέτα (385-370 π.Χ.) ἡ Δωδώνη εἶχε περιέλθει εἰς τοὺς Μολοσσοὺς καὶ μετ' αὐτῆς τὸ πλεῖστον μέρος τῆς Ἡπείρου.

Ἡ ἐμφάνισις ἐπομένως τοῦ ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος τῆς λατρείας εἰς Δωδώνην, τοῦ ναΐσκου Ε1, τὸ ὁποῖον θέτει τέρμα εἰς τὴν ἀρχέγονον μορφήν τῆς λατρείας, συμπίπτει χρονικῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων (ἀνωτ. σ. 47-48), μετὰ τὰς ἐκπολιτιστικὰς μεταρρυθμίσεις τῶν Μολοσσῶν καὶ τὴν ἐπεκτατικὴν πολιτικὴν των.

Ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ πρώτου Ἱεροῦ ἐν Δωδώνῃ σημαίνει πιθανώτατα τὴν ἀλλαγὴν τῆς πολιτικῆς καταστάσεως, τὴν ὑπαγωγὴν τοῦ θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν Μολοσσῶν καὶ τῆς ἐνδόξου δυναστείας τῶν Αἰακιδῶν. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους παρατηροῦνται εἰς τὴν Μολοσσίαν ὁ συνοικισμὸς τῶν κωμῶν εἰς πόλεις, ἢ ὀχύρωσις των διὰ τειχῶν, ἢ κοπή τοῦ πρώτου νομίσματος καὶ ἡ εἰσαγωγή νέων θεσμῶν (ΠΛΟΥΤ. Πύρρ. I). Καίτοι τὰ κεραμικὰ εὑρήματα ἐκ τῆς στέγης τοῦ ναΐσκου φαίνονται νὰ ὑποδεικνύουν ὡς χρόνον κατασκευῆς των τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. (Θαρύπας), ἐν τούτοις ἡ περίοδος τοῦ Ἀλκέτα, ἢ τοῦ α' τέταρτον τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος, δύναται νὰ εἶναι ἐπίσης περίοδος τῆς κατασκευῆς τοῦ πρώτου ναΐσκου τοῦ Διὸς εἰς Δωδώνην. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τούτου εἶχε πάντως συντελεσθῆ ἡ κατάληψις ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν τῆς Δωδώνης, ὡς καὶ τῆς λοιπῆς Θεσπρωτίας⁴.

1 ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. XV 13. G. CROSS, Epirus, σ. 31 καὶ 101. E. LEROY, Recherche, σ. 163.

2 KLOTZSCH, ἔ.ἀ. σ. 37. P. FRANKÉ, Alt-Epirus, σ. 20. CROSS, ἔ.ἀ. σ. 34. Syll.³, 147, στ. 109-110.

3 M. NILSSON, Studien, σ. 58. C. KLOTZSCH, ἔ.ἀ. σ. 51. BÉLOCH, Gr. G. III 2, σ. 179. CROSS, ἔ.ἀ. σ. 32, 34, 35. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1957, σ. 104. ἄλλως παρὰ P. FRANKÉ, ἔ.ἀ. σ. 18-19.

4 Πιθανῶς ἡ ἐμφάνισις ἐπὶ τῆς β' ὄψεως χαλκῶν μολοσσικῶν νομισμάτων τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος τοῦ στεφάνου ἐκ δρυὸς (P. FRANKÉ, Die anti-

ken Münzen, σ. 99 κ. ἔξ., Gruppe III-IV) πρέπει νὰ συσχετισθῆ μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Ἱεροῦ ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν. Ἐπομένως οἱ χρόνοι τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλκέτα (385-375) εἶναι ἡ πιθανοτέρα περίοδος. Ἡ ἀπουσία τῆς δρυὸς ἐπὶ τῶν ἀργυρῶν νομισμάτων τῶν Μολοσσῶν (Gruppe I-II, σ. 99), χρονολογουμένων ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} αἰῶνος, ἀποτελεῖ ἐπομένως πρόσθετον ἔνδειξιν, ὅτι μετὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀργυρῶν (I-II) καὶ τῶν χαλκῶν (III-IV) περιήλθεν ἡ Δωδώνη ὑπὸ τοὺς Μολοσσοὺς.

Μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου οὐδεμία σοβαρὰ μεταβολὴ σημειοῦται εἰς τὸν γεωγραφικὸν χῶρον τῆς Ἠπείρου. Τὰ πλέον ἀξιοσημείωτα γεγονότα εἶναι ἡ σύναψις σχέσεων τῆς Ἠπείρου μετὰ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β΄ τῆς Μακεδονίας, ἔνεκα τοῦ γάμου του μετὰ τῆς Ὀλυμπιάδος, κόρης τοῦ Νεοπτολέμου τοῦ Ἀλκέτα καὶ ἀδελφῆς τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου τοῦ Α΄, καὶ ἡ ἀνάμειξις τοῦ Φιλίππου εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἠπείρου ὑπὲρ τοῦ γυναικαδέλφου του Ἀλεξάνδρου. Εἶναι γνωσταὶ αἱ πολιτικαὶ φιλοδοξίαι καὶ βλέψεις τῆς Ὀλυμπιάδος εἰς τὴν Ἠπειρον καὶ τὴν Δωδώνην, κατ' εἰσήγησιν τῆς ὁποίας ἐξεδηλώθη τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὸ Ἱερόν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὃ ὁποῖος εἶχε συμπεριλάβει καὶ τὴν Δωδώνην μετὰ τῶν ἑξ ὑπὸ ἀνοικοδομήσιν ἑλληνικῶν Ἱερῶν (ἀνωτ. σ. 48).

Ἄνευ βαθυτέρων συνεπειῶν διὰ τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης ὑπῆρξεν ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Ἰταλίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Α΄, ἔνθα ἐφρονεύθη (331 π.Χ.), καὶ ἡ μετὰ τὸν θάνατον τούτου γενομένη μεταβολὴ τοῦ Κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν εἰς Συμμαχίαν Ἀπειρωτῶν (329/325 π.Χ.)¹. Ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γραπτῆς παραδόσεως χρονολόγησις τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ ἐκ τριπόδων περιβόλου διὰ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου συμπίπτει μὲ τοὺς χρόνους τῆς Ὀλυμπιάδος, τῆς ὁποίας τὸ ἐνδιαφέρον περὶ τοῦ ἱεροῦ ἐτονίσθη ἀνωτέρω (σ. 94-95). Ἡ μεταβολὴ εἶναι κατὰ τοῦτο σημαντικὴ, διότι ἀναγγέλλει τὴν ὀριστικὴν πλέον κατάργησιν παναρχαίων θεσμῶν καὶ μορφῶν, ὡς οἱ τρίποδες, καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμόν τοῦ Ἱεροῦ.

Μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἱ ἡ πολιτικὴ θέσις τῆς Ἠπείρου μεταβάλλεται πρὸς στιγμὴν, μὲ τὴν ὀριστικὴν ἀνοδὸν εἰς τὸν θρόνον τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Πύρρου (297 - 272 π.Χ.), ὅτε ἡ Ἠπειρος διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν ἀναλαμβάνει ἡγετικὴν θέσιν. Τὰ ἀπομονωμένα εἰς τὰς πτυχὰς τῆς Πίνδου ὄρεινὰ φύλα τῆς Ἠπείρου ἐξέρονται ἀπὸ τὴν μακρὰν μόνωσίν των, διὰ τὰ εὐθυγραμμισθοῦν πολιτικῶς καὶ ἐκπολιτιστικῶς μὲ τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας. Ἀπόγονοι τῶν μεγάλων ἡρώων τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν (ἀνωτ. σ. 93) φιλοδοξοῦν νὰ συνεχίσουν τὰ μεγάλα κλέη τῶν ἡρωικῶν προγόνων των, διάγουσιν μὲ μίαν λέξιν τὸν ἡρωικὸν αἰῶνα. Νέοι μῦθοι ἐπινοοῦνται, διὰ τὰ καλύψουν αἰτιολογικῶς τὰς πολιτικὰς καὶ κατακτητικὰς βλέψεις των², νέαι πόλεις ἱδρύονται. Κατὰ τὴν ἡρωικὴν αὐτὴν περίοδον ἀνακαινίζεται ριζικῶς τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης διὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς ἀνοικοδομήσεως τοῦ κατ' ἐξοχὴν λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ (εἰκ. 73 καὶ 96), τοῦ μαντείου δηλαδὴ τοῦ Διός, διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ μνημειώδους θεάτρου, τῆς ἀκροπόλεως, τῶν δύο τετραστύλων ναῶν Α καὶ Γ καὶ πιθανῶς τοῦ Ζ, τῶν στοῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀπεκαλύφθησαν μὲν εἰσέτι, ὁμιλεῖ ὅμως περὶ αὐτῶν ἡ ἀρχαία παράδοσις (ΠΟΛΥΒ. IV 67,3, πρβλ. καὶ IX 35, 6).

Ἄλλὰ τὸ φαινόμενον ὑπῆρξεν ἐφήμερον, ὅσον καὶ αἱ φιλοδοξίαι τοῦ Μολοσσοῦ μονάρχου. Μὲ τὸν θάνατόν του εἰς τὸ Ἄργος (272 π.Χ.) ἐξέπνευσαν καὶ αὐταί. Ἡ Ἠπειρος ἠναγκάσθη νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ φυσικὰ ὄριά της. Μὲ τὴν κατάργησιν

¹ Ἴδὲ ὅσα ὀρθῶς ἀνέπτυξεν ὁ P. FRANKF, *Alt-Epirus*, σ. 30 κ.εξ. Περὶ τοῦ χρόνου τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως δ' αὐτό, *Die antiken Münzen*, σ. 86 καὶ ὑποσ. 9.

² M. NILSSON, *Cults, Myths κλπ.*, σ. 107-8. Περὶ τούτου πλείονα εἰς προσεχῆ περὶ τῶν γενεαλογικῶν μύθων μελέτην μου.

της μολοσσιακής δυναστείας, διὰ τοῦ βιαίου θανάτου τῶν τελευταίων Αἰακιδῶν (234/3 π.Χ.), λήγει καὶ ἡ ἥρωική περίοδος τῶν Μολοσσῶν. Ἡ ἀνακήρυξις τῆς Δημοκρατίας καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς ἐπελθούσαι μεταβολαὶ δὲν φαίνεται νὰ ἐμείωσαν σημαντικῶς τὴν ἰσχύν των οὔτε ἐπηρεάσαν τὴν πολιτικὴν θέσιν των ἐντὸς τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν¹.

Κατὰ τὴν σύμπραξιν τῶν Ἡπειρωτῶν μετὰ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' ἐναντίον τῶν Αἰτωλῶν τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης κατεστράφη ὀλοσχερῶς ὑπὸ τῶν αἰφνιδίως εἰσβαλόντων Αἰτωλῶν τοῦ Δωριμάχου, ἐξαιρέσει τοῦ ναῖσκου τῆς ἱερᾶς οἰκίας, ἐκ σεβασμοῦ διαφυγόντος τὴν καταστροφῆν. Τὸ φθινόπωρον τοῦ ἐπομένου ἔτους ὁ Φίλιππος καὶ οἱ Ἡπειρωτῶν ἀνταπέδωσαν τὰς καταστροφάς, μετ' ὀλίγον δὲ προέβησαν εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς ἱερᾶς οἰκίας (εἰκ. 98) καὶ τοῦ ναοῦ Α, ὡς καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ Θ, τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος Ε², τοῦ σταδίου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, περικλείσαντος ὀλόκληρον τὸν ἱερὸν χώρον πρὸς Νότον τῆς ἀκροπόλεως². Οἱ χρόνοι τῆς Δημοκρατίας (234/33 - 168/7 π.Χ.) ἀποτελοῦν τὴν λαμπροτέραν ἴσως ἱστορίαν τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ὁποία εἶχεν ἐγκαινιασθῆ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. διὰ τοῦ Πύρρου. Εἰς τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως τούτου ἐωρτάσθησαν μεγαλοπρεπῶς αἱ πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς ἐορταὶ τὰ Νάια, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ λιθίνου θεάτρου³.

Μὲ τὴν Ρωμαϊκὴν κατάκτησιν (168/7 π.Χ.) ἡ Ἡπειρος ὑπέστη πρωτοφανοῦς σκληρότητος καταστροφάς, ἔνεκα τῆς συμμαχίας τῶν Ἡπειρωτῶν μετὰ τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Περσέως. Κατὰ διαταγὴν τῆς Ρωμαϊκῆς Συγκλήτου ἐβδομήκοντα πόλεις καὶ πολίσματα κατεσκάφησαν, αἱ περισσότεραι μολοσσικαί, 150.000 δὲ ψυχαὶ ἐξηνδραποδίσθησαν⁴. Εἰς τὰ δραματικὰ αὐτὰ γεγονότα ὀφείλεται καὶ ἡ καταστροφὴ

1 P. FRANKÉ, *Alt-Epirus*, σ. 44, ὁ αὐτός, *AM* 71, 1956, σ. 62.

2 Σχετικῶς ἰδὲ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, *ΑΑ* 1960, σ. 9-40. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 97 καὶ ὑποσ. 2-3.

3 Εἶναι ἄγνωστος ὁ χρόνος τῆς καθιερώσεως τῶν Ναίων πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς Ναίου καὶ τῆς Διώνης. Ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ, τῶν μέσων περίπου τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ., *Τεραμικλῆς τῶν Δι Νάϊων ραυφδὸς ἀνέθηκε* (Dodone, σ. 40, πίν. XXII, 2, *SGDI* 5786), δὲν σχετίζεται ἀναγκαίως πρὸς μουσικοὺς ἀγῶνας κατὰ τὰ Νάια. Αἱ σχετικαὶ ἐπιγραφαί, *BCH* 17, 1893, σ. 15 καὶ 24, 1900, πίν. VIII=IG V, 2, 118, 21 κ.ἐξ. καὶ IG II, 3 1319, εἰς τὴν ὁποίαν συνανήκουν τὰ ἐκ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν λοιπὰ τεμάχια, B. MERITT, *Hesperia* 3, 1934, σ. 69 κ.ἐξ. ἀρ. 65, καὶ *St. Dow*, αὐτ. 4, 1935, σ. 81 κ.ἐξ., περὶ τὸ 150-130 π.Χ., *Syll*², 700=Syll.³ 1080, εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρονται νικῆσαντες ἀθληταί, δὲν εἶναι ἀρχαιότεροι τῶν ἀρχῶν τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ. ἢ τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} αἰ. Ἡ εἰς τὰς ἐπιγραφάς, *SGDI* 1348, 1356, 1370 1371, Ἡτ. Χρον. ἔ.ά. σ. 248, 3, μνεῖα ἀγωνοθέτου, κατὰ τὰ Νάια, μαρτυρεῖ περὶ τῆς καθιερώσεως τῶν ἐορτῶν, ἀλλ' ὅμως οὐδεμία τούτων ἀσφαλῶς δύναται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. (*ΑΑ* 16, 1960, σ. 30, ὑποσ. 64). Περὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν ἐπιγρα-

φῶν ἰδὲ P. FRANKÉ, *Alt-Epirus*, σ. 45, ὑποσ. 198-199, σ. 56, ὑποσ. 9. *St. Dow*. ἔ.ά. σ. 89. Ἀγωνοθέτης ἐπίσης ἀναφέρεται κατὰ τὸν 3^{ον} μ.Χ. αἰ. εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τὴν μνημονευομένην ὑπὸ τοῦ ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΑΓΚΩΝΟΣ. Ὁ W. TARN, *Antig. Gonatas*, σ. 59, ἀποδίδει τὴν καθιέρωσιν των ἢ τὴν ἀνακαινίσιν των εἰς τὸν Πύρρον, χάριν πολιτικῶν σκοπῶν. Περὶ τῆς ἀνανεώσεως τῶν Ἱερῶν, τῆς λατρείας καὶ τῶν ἐορτῶν κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἰδὲ M. NILSSON, *G. Gr. Rel.* II², σ. 78 κ.ἐξ. T. KLËBE, *Zur Geschichte der Gymn. Agonen*, σ. 114, 119. *St. Dow*, ἔ.ά. σ. 90 καὶ W. TARN, *Hellenistic Civilisation*, 1952, σ. 113 κ.ἐξ. Ὡς εἶδομεν, ὁ Πύρρος ἀνεμόρφωσε τὸ Ἱερὸν, ἡ δὲ κατασκευὴ τοῦ μνημειώδους θεάτρου προϋποθέτει τὸν μεγαλοπρεπῆ ἐορτασμὸν τῶν Ναίων. Περὶ τῶν Ναίων ἰδὲ καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ L. ZIEHEN, *RE* XVI, 1935, σ. 1584-1585.

4 ΣΤΡΑΒ. VII 7, 3 (322). Πρβλ. καὶ ΠΛΟΥΤ. Αἰμ. Παῦλ. 29. ΠΟΛΥΒ. 30, 15. ΛΙΝ. XLV 34. ΠΛΙΝ. ΝΗ IV 39. Ὁ ὑπὸ τοῦ ΠΟΛΥΒΙΟΥ παραδιδόμενος ἀριθμὸς τῶν ἐξανδραποδισθέντων ἀμφισβητεῖται (BELOCH, *Gr. G.* III, I, σ. 239. SCULLARD, *JRS* 35, 1945, σ. 58 κ.ἐξ.). Σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἀνωτ. σ. 111, ὑποσ. 2.

τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Πασσαρῶνος, τῆς παλαιᾶς πρωτεύουσας τῶν Μολοσσῶν, τρεῖς περίπου ὥρας βορείως τῆς Δωδώνης, ἔνθα ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ διεπιστώθησαν στρώμα γῆς κεκαυμένοι καὶ ἀσβεστοποιημένοι λίθοι ¹. Ἀσφαλῆ ἴχνη διὰ πυρὸς καταστροφῆς παρατηρήθησαν ἐπίσης ὑπὸ τοῦ ἀνασκάψαντος καὶ εἰς τὸ θέατρον τῆς Δωδώνης, παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς λιθίνης σκηνῆς καὶ τῆς πρὸς Νότον στοᾶς. Ἐντὸς τοῦ πυρπολημένου στρώματος ἀνευρέθησαν ὑπὲρ τὰ τριάκοντα χαλκᾶ νομίσματα τῆς Ἀμβρακίας τῶν χρόνων τῆς Δημοκρατίας, τὰ ὅποια πρέπει νὰ συναφθοῦν πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν καταστροφὴν ². Ἐκτοτε δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀναλάβῃ ἡ Ἑπειρος. Τὴν κατάστασιν ἐπεδείνωσαν ἡ εἰσβολὴ τῶν Θρακῶν εἰς τὴν Ἑπειρον καὶ ἡ δῆσις τοῦ Ἱεροῦ (88 π.Χ.). Πιθανῶς εἰς τούτους πρέπει νὰ ἀποδοθῇ στρώμα καταστροφῆς ἐκ πυρὸς, παρατηρηθὲν εἰς τὴν νοτίως τῆς σκηνῆς συνεχομένην στοᾶν, χρονολογούμενον ἐντὸς τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ³

Ἐκτοτε προϊούσα παρακμὴ καὶ ἐρήμωσις χαρακτηρίζουν τὴν Ἑπειρον καὶ τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης ⁴. Βαθμιαίως ὁμως τοῦτο ἀναλαμβάνει καὶ τὰ ἠρειπωμένα οἰκοδομήματα ἐπισκευάζονται. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ περιγράφει τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς καὶ τὴν φηγὸν ὡς θέας ἄξια ⁵. Μεταξὺ λοιπὸν τῶν χρόνων τοῦ Στράβωνος καὶ τοῦ Πausανίου τὰ οἰκοδομήματα τῆς Δωδώνης εἶχον ἀποκατασταθῆ. Τοῦτο ἐπεβεβαιώθη ἐσχάτως ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ θεάτρου, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου φαίνεται ὅτι μετετέθη εἰς ἀρέναν, διὰ τῆς μεταβολῆς τῆς ὀρχήστρας εἰς κονίστραν διὰ θηριομαχίας καὶ ἐνδεχομένως διὰ μονομαχίας, διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν τεσσάρων κατωτέρων σειρῶν ἐδωλίων καὶ διὰ τῆς ἀνυψώσεως μεταξὺ τοῦ κοίλου καὶ τῆς κονίστρας ὑψηλοῦ τοίχου, τῶν λεγομένων ἀβάκων ⁶ πρὸς προστασίαν τῶν θεατῶν ⁷. Κατὰ τὸ ἔτος 132 μ.Χ. ἐπεσκέφθη τὸ Ἱερὸν ὁ αὐτοκράτωρ Ἀδριανός ⁸. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. τὸ μαντεῖον διετήρει εἰσέτι μέρος τῆς παλαιᾶς του αἴγλης, διότι εἰς λιθίνην ἐπιγραφὴν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἴδει ἐντὸς τοῦ φρουρίου τῶν

1 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 311. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες, σ. 66. KIRSTEN - KRAIKER, Griechenlandkunde, σ. 739. Θησαυρὸς ἀργυρῶν νομισμάτων ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Ἰωαννίνων, κοπέντων ὑπὸ τοῦ Πελοπόλεως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Ῥωμαίων, φαίνεται ὅτι ἀπεκρύβη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν γεγονότων τούτων, P. FRANKF, Jahrb. Num. Geldgesch. 8, 1957, σ. 31 κ.εξ.

2 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960, σ. 33 καὶ ὑποσ. 70, σ. 39.

3 Αὐτ. σ. 34-35.

4 ΣΤΡΑΒ. VII 7, 9, 10 (327) : ἐκλέλοιπε δὲ πως καὶ τὸ μαντεῖον τὸ ἐν Δωδώνῃ καθάπερ τᾶλλα, πρβλ. καὶ VII 7, 6 (325). Μικραὶ πρόχειροι ἐπισκευαὶ τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου ρωμαϊκῶν χρόνων, πάντως ὁμως ἀρχαιότερα τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου, διεπιστώθησαν κατὰ τὰς τελευταίας ἀνασκαφάς, ὅπερ συμφωνεῖ πρὸς τὰς ἐπιγραφικὰς μαρτυρίας, εἰς τὰς ὁποίας γίνεταί λόγος περὶ Ναίων κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (ΑΔ 1960, σ. 34. Ἴδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 148, ὑποσ. 3). Τὴν αὐτὴν εἰκόνα τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν 4ον-3ον π. Χ. αἰ. καὶ ἐν μέρει κατὰ τὸν 2ον δίδουν καὶ τὰ εὐρεθέντα νομίσματα, ΕἰΡ. ΒΑΡΟΥΧΑ - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ,

ΠΑΕ 1955, σ. 180.

5 ΠΑΥΣ. I 17,5. ΦΙΛΟΣΤΡ. Εἰκ. II 33.

6 Ἴδὲ σχετικῶς, Α. ΟΡΑΝΔΑΝ, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 38, 1963, σ. 479 κ.εξ.

7 ΑΔ ἔ.ἀ. σ. 35-36. Μὲ τὴν ἀνακαίνισιν τῶν Ναίων καὶ τὴν μετατροπὴν τοῦ θεάτρου εἰς ἀρέναν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου πρέπει νὰ συνδεθῇ ἡ ἐκδοσις χαλκοῦ νομίσματος ἐν Δωδώνῃ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΙΕΡΕΥΣ ΜΕΝΕΔΗΜΟΣ ΑΡΓΕΑΔΗΣ, χρονολογηθὲν ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ P. FRANKF, Die antiken Münzen, σ. 31-34, ἀπὸ τῶν χρόνων 168-148 π.Χ., βραδύτερον ὁμως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου (πρβλ. καὶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΔ 1960, σ. 34 καὶ ὑποσ. 73). Σχετικῶς καὶ Β.Μ.Σ., σ. 93.

8 Σχετικῶς ΖΙΒΗΝ, RE I, στ. 512. Μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τούτου καὶ μὲ τὸ ἐκδηλωθὲν ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορος ὑπὲρ τοῦ Ἱεροῦ πρέπει νὰ σχετισθῇ ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ, CIG 1822 (πρβλ. καὶ Α. BENJAMIN, Hesperia 32, 1963, σ. 77, ἀρ. 129), Ἀὐτοκ[ράτορι, Τραία]νῶ Ἀδρια[νῶ Σε]βασ[τῶ], Ὀλυμπίῳ Διὶ Δωδωναίῳ. Εἰς ἀνάλογα ἐνδιαφέροντα τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Λιβίας ὀφείλεται ἡ τιμητικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Δωδώνης, περὶ ἧς ἀνωτέρω σ. 78, εἰκ. 72.

Ἰωαννίνων περὶ τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰ. ὁ ΚΥΡΙΑΚΟΣ Ο ΕΞ ΑΓΚΩΝΟΣ, χρονολογούμενην εἰς τὴν 68^{ην} Ἀκτιάδα (240 μ.Χ.), καὶ τῆς ὁποίας τμήμα ἀνευρέθη ἐντὸς οἰκίας τοῦ φρουρίου, μνημονεύεται ἱερεὺς τῶν μεγάλων καὶ σεβαστῶν Ἀκτίων, ὁ Πόπλιος Μέμμιος Λέων, ἀγωνοθετήσας τὰ Νάια τὰ ἐν Δωδώνῃ κατὰ τὴν 68^{ην} Ἀκτιάδα ¹.

Κατὰ τὸ ἔτος 362 ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς ὁ Ἀποστάτης ἐζήτησε παρὰ τοῦ μαντείου χρησμόν, πρὸ τῆς ἐκστρατείας του κατὰ τῶν Περσῶν ². Περὶ τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} μ.Χ. αἰ. ἡ Δωδώνη εἶχε καταστῆ πλέον χριστιανική. Τὸ θέατρον καὶ ἡ ἱερὰ οἰκία κατεστράφησαν ὀλοσχερῶς, ἡ δὲ παναρχαία μαντικὴ φηγός, ἡ ἔδρα τοῦ Δωδωναίου καὶ Πελασγικοῦ Διός, τὸ σύμβολον τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας, εἰσήγησε διὰ παντός. Κατὰ τὸ ἔτος τῆς ὑπατείας τοῦ Συμμάχου (391 π.Χ.) πρέπει νὰ εἶχεν ἀποκοπῆ ἡ γιγαντιαία ἱερὰ δρῦς ὑπὸ τινος Ἰλλυριοῦ³. Ὁ πέριξ χῶρος ἀνεσκάφη πρὸς πλήρη ἐκρίζωσιν τοῦ κορμοῦ της, ἡ τάφος διηνοιχθῆ, καταστρέψασα τὸν βωμὸν μετὰ τοῦ ὑποτιθεμένου χάσματος (μεγάρου), ὡς καὶ τμήμα τοῦ νοτιοανατολικοῦ στυλοβάτου τῆς στοᾶς (ἀνωτ. σ. 66 κ.εξ.).

Μὲ τὴν ἐπικράτησιν τῆς νέας θρησκείας ἡ Δωδώνη κατέστη ἔδρα ἐπισκόπου, τοῦ ὁποίου ὁ τίτλος διετηρήθη μέχρι σήμερον ⁴. Ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων ὑψώθη ἡ ἀρχαιότερα χριστιανικὴ βασιλική, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὀλίγον βραδύτερον, πάντως ἐντὸς τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰ., ἐκτίσθη μεγαλυτέρα τρίκογχος βασιλική.

Αἱ διάφοροι ὁμοῦ ἐπιδρομαί, τὰς ὁποίας ἐνεθάρρυνεν ἡ λειψανδρία, ἐπήνεγκον τὴν βαθμιαίαν παρακμὴν τῆς Δωδώνης. Αἱ ἀκροπόλεις τοῦ λεκανοπεδίου φαίνονται νὰ ἐγκαταλείπωνται κατὰ τὸν 6^{ον} μ.Χ. αἰ. Ἡ ἴδρυσις ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τῆς νέας Εὐροίας (530 μ.Χ.), βραδύτερον μετονομασθείσης εἰς Ἰωάννινα, φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ σταθμὸν ὀριστικῆς ἐξαφανίσεως τῆς λατρείας εἰς Δωδώνην ⁵. Τὰ τελευταῖα εὐρήματα τοῦ Ἱεροῦ εἶναι μερικὰ νομίσματα βανδαλικά τοῦ 5^{ου} - 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος ⁶.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω αἱ κάτωθι ἱστορικαὶ μεταβολαὶ ἀντικατοπτρίζονται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς λατρείας καὶ τῆς μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ :

Πρὸ τοῦ 2000/1800 π.Χ. Προελληνικά(;) Λατρεία τῆς θεᾶς Φύσεως (Γῆ).
φῦλα.

2000/1800 π.Χ. Ἐγκατάστασις Ἰνδοευρωπαϊκῶν φύλων (Θεσπρωτοί;). Λατρεία Δρυός (καὶ Γῆς).

1300-1230 π.Χ. Μυκηναϊκὸς - Ἀχαϊκὸς ἀποικισμὸς τῶν ἀκτῶν τῆς Ἠπείρου. Λατρεία Διός (ὑπὸ τὴν δρῦν) καὶ Διώνης-Γῆς (Λατρεία Ἄδου - Ἐφύρα). Μυκηναϊκὰ εὐρήματα.

1230 - 1200 π.Χ. Ἐμφάνισις βορειο-Ἀπομόνωσις τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τοῦ νοτίου

¹ ΑΔ 1960, σ. 36. BCH 84. 1960, σ. 744-45. JHS 1960, σ. 14. P. FRANKF, Die antiken Münzen, σ. 30 καὶ ὑποσ. 1, πίν. 58, 4. J. ROBERT καὶ L. ROBERT, REG 75, 1962, σ. 166.

² ΘΕΟΔΩΡΗΤ. Ἐκκλησιαστ. Ἱστορία III 21. Πρβλ. P. FRANKF, Die antiken Münzen, σ. 30.

³ SERVIVS, Σχόλ. Aen. III 466.

⁴ HONIGMANN, Byzantium 16, 1942-43, σ. 56, 79, ἀρ. 29b.

⁵ Σ. Ί. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἰωάννινα, ἡ νεώτερη Εὐροία, Ἠπειρ. Ἑστία I, σ. 537-554, ΠΑΕ 1951, σ. 174, ὑποσ. 2 καὶ ΑΔ 1960, σ. 36 καὶ ὑποσ. 84.

⁶ ΠΑΕ 1955, σ. 179 καὶ 180.

δυτικῶν (μακεδονικῶν) φύλων ἀνατολικῶς τῆς Δωδώνης. Τὸ Ἱερόν καὶ ἡ δυτικὴ Θεσπρωτία ὑπὸ τοὺς ἀρχαίους κατοίκους (Θεσπρωτοὺς).

730/700 π.Χ. Ἐγκατάστασις ἡλειακῶν ἀποικιῶν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἠπείρου.

630 π.Χ. Ἐγκατάστασις κορινθιακῶν ἀποικιῶν.

413/404 ἢ 385-375 π.Χ. Ἐπέκτασις Μολοσσῶν. Κατάληψις τῆς Δωδώνης.

350/330 π.Χ. Ἐκδήλωσις ἐνδιαφέροντος διὰ τὸ Ἱερόν ἐκ μέρους τῆς Ὀλυμπιάδος.

297-272 π.Χ. Ὁ Πύρρος βασιλεὺς Μολοσσῶν (καὶ ἡγεμὼν τῆς Ἠπείρου). Ἀνάρτησις ὑπὸ τοῦ Πύρρου μακεδονικῶν ἀσπίδων εἰς τοὺς κίονας τῶν στοῶν (274 π.Χ.).

219/8 π.Χ. Εἰσβολὴ τῶν Αἰτωλῶν.

168/7 π.Χ. Καταστροφὴ τῆς Ἠπείρου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων.

168-88 π.Χ.

88 π.Χ. Εἰσβολὴ Θρακῶν (Μιθριδάτης)

30 π.Χ.- 150 μ.Χ. περίου.

132 μ.Χ. πιθανῶς.

240 μ.Χ.

Τέλος τοῦ 4^{ου} μ. Χ. αἰ. Ἐπικράτησις τοῦ Χριστιανισμοῦ.

5^{ος} - 6^{ος} μ.Χ. αἰ.

Εἰσβολαὶ βορείων φύλων.

Μετὰ τὴν ὀριστικὴν ἐγκατάλειψιν τῆς Δωδώνης αἱ ἐπιχώσεις, παρασυρόμεναι ὑπὸ τῶν χειμάρρων τοῦ Τομάρου, ἤρχισαν νὰ καλύπτουν τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια, ἕως ὅτου

Ἑλληνισμοῦ. Θεσσαλικά φύλα ἐξ Ἠπείρου πρὸς Θεσσαλίαν.

Λατρεία Διὸς-Διώνης. Τέμενος ἐκ τριπόδων καὶ λεβήτων.

Ἐξοδος ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ χώρου.

Ἀνέγερσις τοῦ πρώτου ναῦσκου (E¹).

Ἡ Κασσάνδρα μυθικὴ ἰέρεια τοῦ Ἱεροῦ. Ἀντικατάστασις τῆς ἀρχαϊκῆς μορφῆς τοῦ ἐκ τριπόδων περιβόλου διὰ τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου.

Ἀντικατάστασις τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου διὰ στοῶν (Ἱερὰ οἰκία). Κατασκευὴ ἀκροπόλεως, θεάτρου, στοῶν, ναῶν Α καὶ Γ καὶ ἐνδεχομένως Ζ, καθιέρωσις (ἢ ἀνακαίνισις) τῶν Ναίων (297-274 π.Χ.).

219/8 - 210 π.Χ. Ἀνοικοδόμησις τῆς Ἱερᾶς οἰκίας καὶ τοῦ ναοῦ Α. Κατασκευὴ λιθίνου προσκηνίου, παρασκηνίων τοῦ θεάτρου, ναῦσκου Θ, οἰκοδομήματος E², σταδίου καὶ μεγάλου περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ. Καταστροφὴ τοῦ Ἱεροῦ.

Πρόχειρος ἀνοικοδόμησις τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου.

Δῆωσις καὶ καταστροφὴ (;) τοῦ Ἱεροῦ.

Ἀνοικοδόμησις τοῦ Ἱεροῦ. Μετατροπὴ τοῦ θεάτρου εἰς ἀρέναν (χρόνοι Αὐγούστου). Ἐνδιαφέρον Λιβίας ὑπὲρ τοῦ Ἱεροῦ.

Ἐπίσκεψις τοῦ Ἀδριανοῦ εἰς τὸ Ἱερόν. Τιμητικὸν ψήφισμα.

Ἐορτασμὸς τῶν Ναίων.

Καταστροφὴ τοῦ Ἱεροῦ καὶ κοπή τοῦ Ἱεροῦ δένδρου.

Βασιλικὴ Α¹ καὶ Α².

Ὀριστικὴ ἐξαφάνισις τῆς λατρείας.

ή ανάμνησις τῆς Δωδώνης ἐσβέσθη. Ἀρχομένου τοῦ 19^{ου} αἰ., περιηγηταί, ἐπισκεπτόμενοι τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ, διέκρινον μόνον τὸ θέατρον, τὸ στωικὸν οἰκοδόμημα Ε² καὶ τὴν χριστιανικὴν βασιλικήν.

Εἰς τὸν Κ. ΚΑΡΑΠΑΝΟΝ, τοῦ ὁποῦ τοὺς ζῆλον εἶχον ὑποκαύσει αἱ πρόσφατοι ἀνασκαφικαὶ ἐπιτυχίαι τοῦ SCHLIEMANN εἰς Τροίαν, ὀφείλονται ἡ τιμὴ τῆς ταυτίσεως τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐρεύνης του. Εἰς τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΝ, ἐπὶ 13ετίαν καὶ μέχρι τέλους τοῦ βίου του ἐγκύψαντα μὲ συγκινητικὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Ἱεροῦ, ἀφιερῶται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως καὶ συνεργάτου του ἡ παροῦσα δημοσίευσις.

Θ'. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΤΟΥ Ε¹

(Πίν. 9)

Μὲ τὴν τετράστυλον πρόστασιν τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ ἀποκαθίσταται ἡ ὑπὸ τοῦ κλειστοῦ ἀρχαιοτέρου ναΐσκου διασπασθεῖσα ἐνότης τῆς βορείου στοᾶς καὶ ὁ ρυθμὸς τῶν ἐννέα κίωνων συνεχίζεται ἀπρόσκοπτος ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, σύμφωνος πρὸς τὴν ὅλην κίνησιν τοῦ περιστύλου πλαισίου (πίν. 9). Διότι, διὰ τῆς διατάξεως τῶν τριῶν στοῶν εἰς σχῆμα \square , μὲ τὰ δύο παράλληλα, κατὰ ἓν μεταξόνιον ἐπιμηκέστερα σκέλη, κατευθυνόμενα πρὸς Ἀνατολάς, τονίζεται ἡ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ κίνησις, πρὸς τὸ κύριον σημεῖον τῆς λατρείας, τὸ ἱερὸν δένδρον. Συγχρόνως ἐπιτυγχάνεται εὐρυθμοτέρα σχέσις τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τῆς βορείου στοᾶς, διότι ἐκατέρωθεν τῆς προστάσεως τοῦ ναοῦ, ἴσης πρὸς 3 μεταξόνια (M), σχηματίζονται συμμετρικαὶ διαιρέσεις, ἴσαι πρὸς 2 καὶ 4 M. Οὕτως ἡ ἄρθρωσις τῆς βορείου στοᾶς, ἀποτελούσης τὸ μέτωπον καὶ τὸ στωικὸν βάθος τῆς αὐλῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποῦ προβάλλεται ἀναγλύφως ἡ τετρακίονιος πρόστασις, ἀναπτύσσεται μὲ κίνησιν ἐκ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς κατ' ἀριθμητικὴν πρόοδον 2, 3, 4, καθ' ὃν τρόπον δηλ. κινεῖται καὶ τὸ ὅλον σχῆμα τῆς ὀρθογωνίου αὐλῆς (εἰκ. 99).

Ἄλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι εὐφυεῖς ἀρχιτεκτονικοὶ ὑπολογισμοὶ ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν τῆς κατόψεως δεικνύουν ὅτι ὁ ἐκτελέσας τὸ νέον σχέδιον ἀρχιτέκτων ἐπεδίωξε διαρρυθμίσειν τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς λατρείας μὲ ἀρμονικὰς ἀναλογίας. Οἱ τέσσαρες κίονες τῆς προστάσεως π.χ. εὐρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἄξονος τοῦ δ¹ κίονος τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ ἐπὶ τῶν ἀξόνων Α3-Β3 καὶ Α6-Β6 τῆς νοτίας στοᾶς καὶ τοῦ προτύλου (σχέδ. εἰκ. 99-100). Ὁ διὰ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἄξων Ρ6-α⁶-Α⁶ καὶ ὁ ἐγκάρσιος δ¹-δ¹⁰ διαιροῦν τὴν ὑπαιθρον αὐλὴν εἰς δύο ἀπλᾶ γεωμετρικὰ σχήματα, τὸ δ¹-δ⁶-Α¹-Α⁶ τετράγωνον, μὲ πλευρὰν μήκους 5 M., ἐμβαδοῦ $5 \times 5 M = 25 M^2$, καὶ τὸ α⁶-α¹⁰-Α6-Α10 ὀρθογώνιον μὲ πλευρὰς $4 \times 8 M.$, ἐμβαδοῦ $32 M^2$ (σχέσις πλευρῶν 1:2). Σύγκειται λοιπὸν καὶ τοῦτο ἐκ δύο τετραγώνων μὲ πλευρὰν 4 μεταξόνιον. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο τούτων γεωμετρικῶν σχημάτων σχέσις (σχέδ. εἰκ. 99).

$$\frac{O1}{O2} = \frac{25 M}{32 M} = 0.77777\dots, \text{ εἶναι ἀσύμμετρος, ὡς ἐπίσης καὶ } \frac{O4}{O3} = \frac{2 \times 3M.}{3 \times 3M.} = \frac{6}{9} M = 0.66666\dots$$

Ἀντιθέτως ἡ σχέσις τῆς προβολῆς τοῦ ναοῦ ἐντὸς τῆς αὐλῆς (O3) πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους